

ІСТОРІЯ ОСВІТИ



УДК 94(477.87)(411.16)»1919/1938»:061.25(73)-047.44
DOI: 10.31651/2076-5908-2026-1-91-98

Златослава КЕРЕЧАНИН 

аспірантка кафедри археології, етнології та культурології
Ужгородського національного університету, м.Ужгород, Україна
e-mail: zlatoslava.kerechany@uzhnu.edu.ua



This is an open access article
under the CC BY-NC-ND license

© Автор(-и), 2026

Проект створення єврейської гімназії у Підкарпатській Русі: виклики та реалізація

Анотація. Мета статті полягає у комплексному аналізі процесу заснування івритської гімназії в Мукачеві у 1920-х рр. як показового кейсу трансформації єврейської освіти в умовах нової чехословацької держави. Дослідження розглядає гімназію не лише як локальну школу, але і як поле конфесійного конфлікту (між ортодоксами та сіоністами) щодо різних візій єврейської модернізації; а також як інструмент залучення транснаціональних філантропічних ресурсів у периферійний простір Підкарпатської Русі. Основою наукової новизни є зміщення фокусу розглядання процесу створення гімназії суто як конфлікту ортодоксальних та сіоністських кіл до аналізу адміністративно-правових механізмів, через які держава змогла трансформувати цей конфлікт у питання процедурної легітимності. Завдяки протоколам міської ради, листування жупанського уряду й Цивільної управи показано, як через правові механізми ортодоксальну громаду було позбавлено можливості блокувати муніципальну субвенцію на будівництво гімназії. В той же час, сам заклад був кодифікований як «культурна ціль», що сумісна з правопорядком республіки. **Оригінальність** дослідження виявлена у поєднанні мікроісторичного аналізу конфлікту локального виміру з вивченням транснаціональних філантропічних мереж. Окремо було відзначене «Об'єднання єврейських шкіл Підкарпатської Русі» як головному інституційному та фінансовому посереднику між ініціаторами створення гімназії та донорами з-за кордону (Англії, США, Франції) та сіоністськими центрами Моравської Острави. Цей кейс поєднується із програмами American Joint Distribution Committee («Джойнт») та ORT, які прагнули допомогти єврейському населенню Східної Європи модернізуватись. Даний підхід дозволяє нам побачити, як саме глобальні благодійні структури та місцеві актори взаємозформували рамки нової єврейської освіти в малому прикордонному місті. **Висновки.** Таким чином, успіх і реалізація проекту гімназії були зумовлені не чисельною перевагою організовуючої сторони (у нашому випадку, сіоністів), а їхньою здатністю «підтримати мовою держави» - бюджетами, статутами, фінансовими звітами. Саме це допомогло вписати їх освітні амбіції у нішу політично нейтральної «культурної мети». З одного боку, чесько-словацький бюрократичний механізм обмежував автономію єврейських інституцій через режим постійного нагляду. З іншого боку, саме це відкрило простір для тих акторів, які хотіли продемонструвати процедурну лояльність і здатність залучити зовнішній капітал. У статті доводиться, що проект створення гімназії постає як результат складної взаємодії між місцевою громадою, транснаціональними донорами та державними структурами, що дало змогу перетворити контроверсійну сіоністську ініціативу на стабільну в подальшому інституцію освітнього простору Підкарпатської Русі.

Ключові слова: євреї, Підкарпатська Русь, міжвоєнний період, Чехословацька Республіка, гімназія.

Zlatoslava KERECHANYN

PhD student in Department of Archaeology, Ethnology and Cultural Studies, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0752-0327>, e-mail: zlatoslava.kerechany@uzhnu.edu.ua

THE PROJECT OF ESTABLISHING A JEWISH GYMNASIUM IN SUBCARPATHIAN RUS': CHALLENGES AND IMPLEMENTATION

Abstract. Purpose. The aim of the article is to conduct a comprehensive analysis of the process of founding a Hebrew language gymnasium in Mukachevo in the 1920s as a representative case of the transformation of Jewish education under the new Czechoslovak state. The study treats the gymnasium not only as a local school but also as a field of confessional conflict (between Orthodox and Zionist circles) over differing visions of Jewish modernization, and as an instrument for channeling trans national philanthropic resources into the peripheral space of Subcarpathian Rus'. **Scientific novelty.** The scientific novelty lies in shifting the focus from viewing the gymnasium's creation solely as an Orthodox versus Zionist clash to analysing the administrative legal mechanisms through which the state was able to transform this clash into a matter of procedural legitimacy. Municipal council minutes, correspondence of the county (hupan) administration, and

*documents of the Civil Administration reveal how legal procedures deprived the Orthodox community of the ability to block the municipal subsidy earmarked for the gymnasium's construction. Simultaneously, the institution itself was codified as a «cultural goal» compatible with the republic's legal order. **Originality.** The originality of the research consists in combining a micro historical analysis of a local conflict with an examination of trans national philanthropic networks. Particular emphasis is placed on the «Association of Jewish Schools of Subcarpathian Rus'», identified as the principal institutional and financial intermediary between the gymnasium's initiators and foreign donors from England, the United States, France, and the Zionist centres in Moravian Ostrava. This case is linked to the programmes of the American Joint Distribution Committee and ORT, both of which sought to help the Eastern European Jewish population modernise. This approach enables us to see how global charitable structures and local actors co constituted the framework of a new Jewish education in a small border town. **Conclusions.** Thus, the success and implementation of the gymnasium project were determined not by the numerical superiority of the organising side (in this case, the Zionists) but by their ability to «speak the language of the state» – through budgets, statutes, and financial reports. This linguistic procedural alignment allowed them to embed their educational ambitions within the niche of a politically neutral «cultural aim». On the one hand, the Czechoslovak bureaucratic apparatus limited the autonomy of Jewish institutions through a regime of continuous supervision. On the other hand, this very framework created space for actors who were willing to demonstrate procedural loyalty and the capacity to attract external capital. The article demonstrates that the gymnasium project emerged as the result of a complex interaction among the local community, trans national donors, and state structures, which together transformed a controversial Zionist initiative into a stable institution within the educational landscape of Subcarpathian Rus'.*

Keywords: Jews, Subcarpathian/ Rus', interwar/ period, Czechoslovak/ Republic, gymnasium.

Постановка проблеми. Включення Підкарпатської Русі (сучасна Закарпатська область) до складу Першої Чехословацької Республіки у 1919 р. створило периферійний кордон, де ліберально-демократична політика держави стикнулась із практичними вимогами управління мовно-культурним та економічно неоднорідним регіоном. Ця територія, яка, згідно з Конституцією 1920 р., набула автономного статусу, поставила перед Прагою унікальний адміністративний виклик. Суть його полягла у наступному – як інтегрувати населення, яке, згідно з переписом 1921 р., становило 13,5% євреїв, у національну систему, побудовану на принципах захисту меншин, одночасно з цим керуючи припливом іноземного єврейського капіталу та сіоністською політичною діяльністю? Однією з найпоказовіших інституційних ініціатив того періоду і стало заснування івритської гімназії в Мукачеві. У традиційному історіографічному дискурсі цей процес часто зводиться до конфесійного протистояння між двома сторонами єврейської громади (сіоністи й ортодокси). Вони пропонували кардинально різні візії розвитку єврейської громади та процесу модернізації. Однак поза увагою не варто залишати інший важливий аспект цього конфлікту – яким чином державі вдалось перевести ці релігійно-політичні суперечки у площину правових процедур? Проблема полягає у відсутності комплексного дослідження саме цього аспекту інтегрування освітніх ініціатив у правове поле Чехословацької Республіки. Окремого наукового висвітлення потребує й транснаціональний вимір цього питання. Адже саме взаємодія між локальною громадою, державними структурами та глобальними благодійними мережами створило середовище, де фінансова прозорість і процедурна лояльність стали запорукою успіху освітніх проєктів. Таким чином, дослідження цієї проблематики дозволить побачити історію заснування гімназії не лише як локального освітнього проєкту, але й як складного результату перетину інтересів місцевої громади, транснаціональних спонсорів і централізованої державної адміністрації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія закарпатських євреїв потрапила у поле наукового інтересу іноземних дослідників відносно нещодавно. Переважно їх цікавила «периферійність» даної меншини у складі ліберально-демократичної Першої Чехословацької республіки та простеження трансформації цієї меншини від стану занепаду та бідності до економічного і культурного процвітання. Дослідженню історії євреїв на території Чехословаччини присвятили свої роботи такі науковці, як Мартін Вейн [1], Катержіна Чапкова та Гілель Й. Кієвал [2]. Найбільш ґрунтовне вивчення історії єврейських громад саме закарпатського краю здійснив Єшягу Єлінек у своїй праці «Карпатська діаспора: євреї Підкарпатської Русі та Мукачева (1848–1948)» [3], в якій він детально розповідає про діяльність і перебування представників міжнародних благодійних єврейських та неєвропейських організацій у Закарпатті. Він охопив такі аспекти, як соціально-економічна діяльність, освітні та культурні ініціативи, медична допомога, роль організації в еміграційних процесах та політичний контекст. Однак висвітлення саме взаємодії чехословацької влади та єврейських товариств (як локальних, так і міжнародних) є лише фрагментарним. Дані про освітню складову цієї взаємодії також залишаються малодослідженими в україномовному науковому просторі. Цю проблематику найчіткіше реконструює Тетяна Ліхтенштейн, зокрема, в праці «Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging» [4]. Тут розкрито питання розвитку єврейської освіти у регіонах Центрально-Східної Європи (у тому числі Підкарпатської Русі в межах Першої Чехословацької Республіки).

Мета статті полягає у комплексному аналізі процесу заснування івритської гімназії в Мукачеві 1920-х рр. як показового кейсу трансформації єврейської освіти за умов нової чехословацької держави.

Виклад основного матеріалу.

Загальночеський контекст: заснування гімназії як відповідь на європейські тенденції

Для кращого розуміння мотивів появи єврейської гімназії в Мукачеві потрібно проаналізувати не лише єврейську чи локальну історію, але й довготривалу трансформацію середньої освіти на чеських землях від часів Габсбурської монархії до міжвоєнних років. Вагомою причиною цього перетворення можемо назвати реформу австрійського шкільництва Екснера-Боніца 1849 р. (в тому числі, це був і результат «Весни народів» 1848–1849 рр.) [5, с. 12–13]. Ця реформа створила два паралельно існуючі типи середньої школи: класичну гімназію, орієнтовану на гуманітарні науки, та «реальну» гімназію (*real gymnasium*) – з ухилом на природничі науки та практичні знання. Освітні засади саме «реальної» гімназії в подальшому намагатимуться імплементувати в основу Мукачівської єврейської гімназії. Паралельно із цим видозмінювались і засади масової освіти. Так, закон Гаснера 1869 р. продовжив обов'язкове навчання до восьми років та перекинув відповідальність за систему, навчальні плани та інспекції на державу. Проте фінансування покладалося на місто та його громаду [5, с. 13–15]. Це дозволило муніципалітетам брати участь у створенні та подальшому утриманні середніх шкіл, зокрема класичних і «реальних» гімназій. Утвердилась модель, коли муніципалітети ставали звичними засновниками і патронами середніх шкіл, існування яких у місті показувало його престиж. Рубіж XIX–XX ст. ознаменував етап модернізації та націоналізації середнього шкільництва на чеських землях:

- відбувся перехід від німецькомовного освітнього середовища до двомовного, або ж загалом чеськомовного;
- створена щільна мережа різних типів гімназій (класичних, «реальних» та гібридів), що були формально секуляризовані та вбудовані у державну систему;
- вже була відпрацьована система муніципального патронату над середніми школами;
- поєднання у навчальних планах природничих наук, математики та модерних мов зі збереженими класичними гуманітарними предметами.

Нова Чехословацька Республіка успадкувала цю структуру після розпаду Австро-Угорщини майже без змін. Одним із головних завдань після 1918 р. стало створення єдиної освітньої системи та подолання суперечок через культурно-мовні відмінності між розвинутими чеськими землями, Словаччиною та Підкарпатською Руссю, зі збереженням самої структури шкільництва (базова школа із восьмирічним навчанням та середня школа). Саме у цей відпрацьований державний освітній контур і намагалися увійти єврейські сіоністські представники з ідеєю «івритської гімназії».

Чехословацькі сіоністи досить швидко зрозуміли, що на західних територіях республіки (Богемія та Моравія) сучасний іврит не може стати повноцінною мовою навчання в єврейських школах. Для більшості єврейських сімей зміна германо-чеської освіти дітей на іврит сприймалася скоріше як експеримент, не підтверджений своєю користю. З іншого боку, для шкільної адміністрації, іврит не мав такого ж статусу, як чеська чи німецька мови. Радше, він сприймався як релігійна або ж «діаспорна» мова [4, с. 204], ніж як повноцінна мова освітнього процесу. Як результат, на території Богемії та Моравії вивчення іврити посіло скромне місце «факультативного (добровільного)» предмету в навчальних планах єврейських шкіл. Намагаючись переконати державні органи, що івритомовне навчання має освітній сенс і мету, вони наштовхнулись на відмовки і цитування актів про єдину мову викладання – державну (тобто, чеську) [4, с. 204–205]. Таким чином, на західних територіях республіки іврит виконував радше символічну та декоративну роль. Це була мова урочистих промов, факультативних курсів, гімнів, але не повсякденного шкільного життя. Тут ми маємо протиріччя між символічною роллю і слабкою інституційною присутністю, яке і підштовхнуло сіоністів шукати «інший шлях» для побудови ідеалу повністю івритомовної школи.

Підкарпатська Русь поступово і стала цим «іншим простором» для чехословацьких сіоністів. З формальної сторони, тут діяли ті ж освітні закони і гімназійні норми, що й у Богемії та Моравії, але соціально-економічна та культурна структури спільноти були іншими. Це був переважно аграрний край зі слабкою державною шкільною інфраструктурою, водночас із потужною традицією хедерів, ешив і хасидського лідерства [6, с. 65]. Для єврейських інтелектуалів із Праги та Брно Підкарпаття виглядало одночасно і як «малорозвинений» край, і як ідеальне місце для «освітнього експерименту» [4, с. 205]. Важливу примітку подає Т. Ліхтенштейн, яка цитує запис журналістки І. Поллакової (активного учасника організації Тарбут), зроблений 1935 р.: «[У Підкарпатській

Русі] євреї були, і здебільшого досі є, неймовірно культурно відсталими та тими, хто керується чудотворними рабинами [хасидськими духовними лідерами, які, за ймовірністю, творили чудеса]... Єврейська вулиця виглядала так, ніби все ще перебувала в найтемнішому Середньовіччі, а 40 відсотків євреїв були неписьменними (1920)... Усі зусилля щодо підвищення рівня їхньої культури мали відбуватися мовою, яку вони вважали окремою від сучасного світу чи будь-якої цивілізації, але яка для них була живою і через яку можна було завоювати їхню довіру» [4, с. 206]. Цей фрагмент демонструє нам основну логіку сіоністського проекту на Підкарпатті – ідея модернізації через іврит. Підлаштувати єврейську спільноту до загальноєвропейських тенденцій модернізації та національного самовизначення.

Контекст Мукачева як багатоетнічного міста

Варто відзначити специфіку Мукачева як міста, де і розгорнувся згаданий вище «освітній експеримент». На початку 1920-х рр. Мукачево не було ізольованим містечком, адже у ньому перетиналися інтереси різних національних груп (русини*, угорці, євреї, чехи, німці тощо). Це було одне з найбільших міст Підкарпатської Русі та Чехословацької Республіки, зі значним відсотком єврейського населення. Згідно з даними перепису 1921 р., єврейське населення тут становило 48% [6, с. 65]. Таке багатоетнічне суспільство вимагало від єврейської громади швидкої адаптації до нових владних структур, проте сама громада часто залишалась замкненою у своїх інституціях. Ця амбівалентність і була характерною рисою Мукачева впродовж всього міжвоєнного періоду.

Єврейська громада міста також відзначалась глибокою розшарованістю. Тут спостерігалася домінуюча більшість консервативних хасидів і активна меншість модерних сіоністів. З одного боку, Мукачево було резиденцією відомої хасидської династії Шапіра, з іншого – існувала частина місцевої інтелігенції (лікарі, підприємці, вчителі), яка підтримувала ідею модернізації шкільної програми та створення окремого івритомовного освітнього закладу [3, с. 215]. Конфлікт між цими полюсами був неминучим, адже хасидська ортодоксальна громада активно протестувала за будь-який відхід від традиційного навчання у єшивах та прийняття більш «світської» навчальної програми [3, с. 242]. Громадське життя було організоване через мережу «spolek» (*товариств*), кожне з яких мало дотримуватися суворих статутів і фінансового контролю. У подальшому саме через цю систему оформлення кожного рішення у офіційний протокол та статут і пройшли ініціатори заснування гімназії.

Ускладнювала ситуацію і загальна політика Чехословаччини щодо шкіл національних меншин. Як відзначає Т. Ліхтенштейн: «Згідно з правом, якщо батьки сорока учнів у шкільному окрузі вимагали меншинну школу (мовою, яка не лише була поширеною в регіоні, а й якою володіли діти), держава мусила її забезпечити. Проте ініціатори івритської освіти зіткнулися з тим, що влада відмовлялася визнавати іврит мовою, яка є “загальноновживаною” в регіоні... Держава наполягала, що ці школи обслуговують не національність, а специфічну релігійну групу» [4, с. 215]. Офіційною аргументацією було те, що влада не хотіла робити винятків для євреїв, вважаючи іврит не «державною мовою» чи «мовою регіону».

Від ідеї до отримання муніципальних коштів

Незважаючи на всі протиріччя, абстрактна ідея «івритської середньої школи» змогла перейти до активного фізичного створення. Найчіткіше початкову ідею гімназії зафіксував протест Мукачівської автономної ортодоксальної громади, що був поданий до жупанського управління восени 1924 р. У документі було сказано, що сіоністська партія в Мукачеві ухвалила рішення збудувати у місті «івритську гімназію» і звернулася до міської адміністрації з проханням підтримати цей план «іменем усього єврейства» [8, с. 44]. Автори рішення наголошували, що гімназія задумувалась як повноцінний івритський навчальний заклад, а не просто чергова «єврейська» класична школа з німецькою чи чеською мовою викладання. Вона мала стати інструментом «національного виховання» молоді [8, с. 44], що цілком співпадало із загальною сіоністською програмою. Ортодоксальна громада у такий спосіб сама фактично підтверджувала, хоч і з критичним наголосом, що проєкт гімназії від самого початку мав яскраво виражений сіоністський і національний характер, а не являвся суто внутрішньо-конфесійною ініціативою.

Розгляд міського бюджету на 1924 р. (а саме його VIII Розділ «Шкільна справа») і став переходом від ідеї до конкретних дій. 10 червня 1924 р. на засіданні міської думи депутат-сіоніст Дойч Іцхак заявив, що у статті «Надзвичайні потреби, допомога іншим школам» передбачені

* Під словом «русини» ми розуміємо східно-слов'янське населення Підкарпатської Русі всіх національних та політичних ідентичностей.

60 тис. чеських крон, але в цю суму не включені 60 тис. чеських крон, про які просить Єврейське шкільне товариство на будівництво єврейської гімназії. Він запропонував, «щоб ця сума була внесена у бюджет цього року» і через отримання більшості голосів міська рада погодилась передати його пропозицію до фінансової комісії [8, с. 10]. Остаточне рішення було ухвалено 17 червня [8, с. 117], коли фінансова комісія ухвалила збільшити підтримку школам на 60 тис. чеських крон і заявила, що ця сума має бути присвячена єврейському шкільництву – гімназії.

Таким чином, упродовж червня–жовтня 1924 р. шлях від ідеї до першої конкретної субсидії виявив багатозаровість цього освітнього проекту. З одного боку, ідеї сіоністів були успішно перенаправлені на муніципальне фінансування: фінансова комісія та міське управління ухвалили рішення трактувати будівництво гімназії як «культурну потребу» міста й включили субсидію до VIII Розділу «Шкільна справа» [8, с. 3]. З іншого боку, саме це рішення об'єднало ортодоксальну громаду та її союзників у міській політиці. Мукачівська автономна ортодоксальна ізраїлітська громада звернулася із низкою протестів до магістрату та жупанського уряду. У своїх меморандумах вона наголошувала, що субвенція «виключно єврейської гімназії» є незаконною, а кошти мають бути розподілені між «релігійними єврейськими школами» [8, с. 16, 20, 156]. Цивільна управа Підкарпатської Русі в Ужгороді після розгляду скарг ортодоксів підтвердила законність рішення міського управління Мукачева й прямо назвала субсидію «підтримкою будівництва єврейської гімназії», що переслідує суто «культурну ціль» і була «належно обговорена у фінансовій комісії та міському представництві» [8, с. 142]. У цьому випадку, держава фактично легітимізувала гімназію як допустимого партнера у полі політики, одночасно не визнаючи івритські школи як меншинні в юридичному сенсі. Однак прийняття це відбулося суто на рівні місцевого самоврядування.

Протистояння між ортодоксами і сіоністами

Випадок із субсидією 60 тис. чеських крон у 1924 р. вивів на поверхню конфлікт, який значно ширше виходив за межі лише технічного питання міського кошторису. У Мукачеві виокремились три площі даної проблематики: 1) *правова/адміністративна* – хто взагалі має право засновувати «єврейську школу» і просити про державне чи муніципальне фінансування; 2) *конфесійна* – чи можна вважати івритську гімназію «єврейською релігійною школою» чи це партійний сіоністський проект; 3) *соціально-політична* – хто має платити, хто має ухвалювати рішення й чи відповідає це реальному розподілу сил у громаді.

У всіх своїх поданнях Мукачівська автономна ортодоксальна ізраїлітська громада наголошувала, що ініціатором заснування гімназії виступає не «єврейська громада», а Мукачівська сіоністська партія, яка «ухвалила в Мукачеві рішення заснувати івритську гімназію й від імені юдейства просить її заснування». Для ортодоксів це стало випадком узурпації конфесійного мандату, тобто, партія, що не представляє всіх, звертається «іменем юдейства», оминаючи саму громаду. Вони наполягали, що місто не мало права підтримувати «конфесійний заклад», який не заснований і не схвалений законним представництвом конфесії [8, с. 25, 27]. Реакція державної адміністрації була достатньо прямолінійною: жупанський уряд підтверджував, що субсидію вони трактували як «культурну мету» міста, що була законно схвалена фінансовою комісією та згідно із загальними законами про муніципальне управління. Рішення жупанського уряду ортодоксальна громада оскаржила і звернулася до Цивільної управи в Ужгороді. Зі своєї сторони, Управа заявила, що субвенції не можуть «вимагатись по інстанційній лінії» і що релігійна громада взагалі не має «активної легітимації» для оскарження бюджетних рішень міста.

Якщо ми звернемося до конфесійного виміру, то зможемо побачити, що був присутній глибший страх перед «ною школою». Чітко він демонструвався у резолюції надзвичайних загальних зборів громади від 13 липня 1924 р., текст якої зберігся угорською, німецькою та чеською мовами. Кожен із варіантів перекладу по своєму описує ставлення громади. Наприклад, у чеському перекладі говориться про «релігійну руїну майбутніх жидівських генерацій» [8, с. 33]. У німецькому додано також про відсутність будь-якої користі для юдаїзму та нанесенні загальної шкоди [8, с. 34]. Цікавим є й угорський варіант, де підкреслено, що гімназія, «завдяки своєму атеїстичному духові, матиме руйнівний і деструктивний вплив на традиції юдейства» [8, с. 30], а «справжнє юдейство» беззастережно проти.

Конфесійні міркування ортодоксальна громада підкріпила соціально-економічними. По-перше, наголошувалось на податковому тягарі. Сума у 60 тис. чеських крон трактувалась як «настільки аномально високою», що вважалась неприпустимою для фінансування шкіл із протирелігійною тенденцією сіоністичної партії [8, с. 26]. По-друге, підкреслювалась політична «міноритарність» рішення. Тобто, рішення про субсидію було ухвалене за присутності тільки незначної меншості членів представництва. Прохання про субвенцію з'явилося раптово і не було належним чином

підготовлене та обговорене. Звідси і виходить вимога до жупанського уряду – анулювати це рішення процедурно й повернутись до попереднього варіанту (збільшення загальної статті підтримки «інших шкіл», але без прямої прив'язки до гімназії). По-третє, ортодоксальна громада наполягала на тому, що більшість мукачівського ортодоксального єврейства (і частина «іновірного громадянства») стоїть далеко від сіоністичної партії, тому «міноритарна фракція» не може нав'язувати всій громаді фінансування свого проєкту.

Політично це протистояння розгорталося на кількох рівнях. Перший – це міська рада, де сіоністи застосували інструменти самоврядування (бюджетні дебати, фінансову комісію, «культурну» риторику), аби представити гімназію як загальноміський проєкт. Ортодокси натомість намагалися довести, що це рішення є процедурно неправильним. Другий – це Жупанський уряд у Мукачеві. У службових матеріалах визнавалося, що гімназія – це «підприємство сіоністської сторони», яке підтримують окремі сіоністські діячі в Мукачеві та Севлюші (сучасний Виноградів) й що значні суми надходять із-за кордону, тоді як «місцеве єврейство, у більшості суто ортодоксальне, ставиться до заснування гімназії дуже неприхильно» [8, с. 26]. Проте з боку компетенції жупа стоїть на боці міста, адже бюджетне рішення залишають у силі. Третій – Цивільна управа в Ужгороді. На цьому рівні суперечка перейшла до справи принципу. Цивільна управа фактично зафіксувала, що релігійна громада не має інструментів блокувати муніципальні субвенції, якщо ті прийняті законно. Поле її компетенції – у сфері культури, а не міського бюджету. До кінця 1924 р. всі лінії конфлікту вже були намічені на різних рівнях суспільного життя. Місто опинилось між двома конкуруючими претензіями на те, хто представляє «мукачівське єврейство», а держава – між бажанням підтримати загальноєвропейський процес модернізації та небажанням стати арбітром в релігійній суперечці. Відкритим залишилось питання, як саме адміністрації вдасться перетворити цей конфлікт на керовану, хоч і напружену, рівновагу.

Скарги ортодоксальної групи були відкинуті через їх намагання ветувати адміністративні рішення, що не вписувалось для чехословацької влади у список компетенцій конфесійної громади. Сіоністський табір навпаки швидше почав діяти через фінансові запити та формальні статuti, що зумовило «безпечність» їхньої діяльності для адміністрації. Держава забезпечила собі роль посередника, який оцінює не «істину», а процедурну відповідність документації. Визнання гімназії «культурною установою» де-факто поставило її на один рівень з іншими закладами освіти, що мають право на підтримку міста [8, с. 142]. Для протестуючих сторін не залишалось іншого варіанту, як прийняти цю адміністративну позицію. Конфлікт не був владаний у сенсі примирення, а був скоріше перекладений на адміністративно-правові межі республіки.

Транснаціональний вимір

Уже наступні звіти адміністрації прямо фіксують, що єврейська гімназія в Мукачеві («є підприємством сіоністської сторони»). Заснування її «головним чином підтримують Гуттман із Севлюша, д-р Шпігель та д-р Штернбах у Мукачеві», а до фінансування «значними сумами» долучились закордонні сіоністські організації. За наявними відомостями, за кордоном на потреби гімназії мали зібрати біля 250 тис. чеських крон [8, с. 132]. У тій же службовій нотатці наголошувалося, що місцеве єврейство «у більшості суворо ортодоксальне» і до цього освітнього проєкту ставиться «дуже неприхильно», тоді як сіоністи були лише «незначним уламком» громади [8, с. 132]. Відповідно ключовою для держави стала невелика група добре зв'язаних із зовнішнім світом посередників – Гуттман, Штернбах, Шпігель, які могли зібрані закордонні пожертви перетворити на конкретний міський проєкт. З огляду на джерела цих коштів, які у звітах фіксувались як «підримка з Англії, Америки, Франції та від сіоністичного центру в Моравській Оставі» [8, с. 166], місцеві владні органи відзначили траснаціональний характер проєкту. Гімназія поставала не як ізольована локальна ініціатива, а як частина ширшої мережі, в якій відбувалось поєднання західних єврейських фондів, сіоністської організації та місцевих посередників у спільному створенні нової шкільної інфраструктури.

Вагому роль у побудові цих зв'язків відіграло «Об'єднання єврейських шкіл Підкарпатської Русі» («*hebrejský školský spolek pro Podk. Rus*», «*Sojuz jevrejskich škol dlja Podkarp. Rusi*»). Влітку 1924 р. саме цей союз зі штабом у Мукачеві надіслав офіційне запрошення жупанові взяти участь у «торжественній закладці фундаменту будівництва єврейської гімназії в Мукачеві» [8, с. 40]. Об'єднання функціонувало одночасно і як внутрішньорегіональний координатор, що будував і утримував мережу шкіл у низці міст (Ужгород, Берегово, Хуст, Севлюш, Мукачево, Волове, Торунь), і як розподільчак закордонних пожертв на окремі заклади (в тому числі, Мукачівську гімназію).

Перед заснуванням гімназії на території Підкарпатської Русі уже були зафіксовані приклади діяльності міжнародних єврейських філантропічних організацій, які взаємодіяли з місцевими єврейськими та іншими громадами. Тут варто підкреслити діяльність «Американського об'єднаного єврейського розподільного комітету» («Джойнт») та «Товариства ремісничої та землеробської праці» («ОРТ») на початку 1920-х рр. Для місцевої єврейської громади діяльність «Джойнт» стала своєрідною школою підготовки адміністративної грамотності [7, с. 245–251]. Представники організації вводили сувору систему звітності, де кожен пункт, від закупівлі картоплі для їдалень до адміністративних витрат, мав бути закріплений підписом низки чиновників та секретарів [8, с. 11]. Цю практику фінансової прозорості в подальшому перейняли і засновники гімназії, що вивело їх на більш вигідну позицію в очах чехословацької бюрократичної системи. Дещо іншим був випадок із «ОРТ». Якщо «Джойнт» інкорпорував свою структуру у загальномісцеву, то представники «ОРТ» заявили про намір масштабної підтримки місцевого населення і «входження на територію Підкарпатської Русі». Чехословацька держава сприйняла це із занепокоєнням, не бажаючи появи «паралельної адміністрації» від великої іноземної структури, яка була б невідконтрольна центральній владі. В подальшому були ініційовані суворі перевірки всієї структури допомоги та в цілому діяльності цієї організації [9, с. 3–4]. Проте приклад «ОРТ» змусив ініціаторів гімназії дещо видозмінити свою стратегію. Якщо «ОРТ» намагалось зайти у регіон як готовий міжнародний суб'єкт, то засновники гімназії окреслили свій проєкт як суто локальний, інкорпорований у правове поле Чехословаччини як «шкільну спілку».

Церемонія закладання «першого каменю»

Переходом від суто паперової роботи (бюджети, звіти, статuti) до практичного втілення став урочистий публічний ритуал, що мав би закріпити за гімназією значення не лише місцевої, а й загальнореспубліканської події. У джерелах зберігся конкретний відбиток цієї події – офіційне запрошення, що було розіслане від імені «Об'єднання» з її штабу у Мукачеві. У цьому листі жупанський уряд був запрошений взяти участь в «урочистій закладці фундаменту для будівництва єврейської гімназії в Мукачеві», що мала відбутися 17 серпня 1924 р. о 3-й годині пополудні на Каменській вулиці [8, с. 36, 40]. На лицьовій частині листа зображений накреслений фасад будівлі, виконаний інженером Кабошем у Кошицях. Напис над порталом подано івритом, а під зображенням будівлі п'ятьма мовами: «A MUNKÁCSI HÉBER GYMNASIUM TERVE / PLAN DES HEBRÄISCHEN GYMNASIUMS IN MUKAČEVO / ПЛАНЪ ЕВРЕЙСКОЙ ГИМНАЗИИ ВЪ МУКАЧЕВЕ / PLÁN HEBREJSKÉHO GYMNASIA V MUKAČEVĚ» [8, с. 35]. З одного боку, це не просто технічний документ, але офіційна кореспонденція до державного органу, написана мовою адміністрації (чеською та русинською), з чітким зазначенням адреси, дати, часу й організації-відправника. З іншого боку, цей лист створений показати задум гімназії як простору, де мають співіснувати міжмовний та міжкультурний союз у середині нової держави.

Ритуал «першого каменю» був задуманий як подія, що виходила за межі міського рівня. Доказом є телеграма, яку Об'єднання надіслало до канцелярії президента Чехословацької Республіки з нагоди закладання фундаменту «першої в республіці єврейської гімназії у Мукачеві». У цьому документі підкреслювалось, що нова гімназія «означає символ ренесансу єврейства всього краю, представленого делегатами всієї республіки єврейської національності» та було прохання дозволити передати президентові «свої привітання і заяву вірності» [8, с. 43]. Тут варто звернути увагу на наступні моменти. Саме формулювання «перша в республіці єврейська гімназія» позиціонує Мукачівський заклад як загальнодержавний прецедент, а не лише як провінційний проєкт. Об'єднання свідомо зверталось від імені «цілої республіки єврейської національності», тим самим намагаючись підняти регіональну ініціативу на рівень всього єврейського населення Чехословаччини. Застосування терміну «ренесанс» підтверджує амбіцію створити не просто ще один навчальний заклад, але й символічно показати єврейську присутність у краї як модерну, освічену та лояльну до республіки спільноту. Реакція центрального управління також була знаковою. Канцелярія Президента 22 серпня 1924 р. переслала до Ужгороду телеграму для Об'єднання з резолюцією: «З приводу закладення фундаментального каменю до будови єврейської гімназії в Мукачеві поздоровний прояв Союзу єврейських шкіл на Підкарпатській Русі був доведений до відома пана президента, який наказав подякувати» [8, с. 42]. Отже, церемонія «першого каменю» отримала підтримку не лише на локальному, але і центральному рівні. Відповідь президента Масарика (через свою канцелярію) на вітання означала входження гімназії до республіканського простору, де єврейська школа могла виступати як представник національної лояльності.

У 1920-х рр. гімназія поступово переходила від статусу «планової будови» до факту діючого навчального закладу, офіційно означуваного в документах як «приватна івритська гімназія в Мукачеві». Вже у самому найменуванні ми можемо побачити досягнутий компроміс. Це як і особливий (мовно-конфесійний) характер школи, так і позначення її як приватної, а отже такої, що має право на обмежені реальні субвенції від держави в рамках загальної політики щодо приватних середніх шкіл. Після офіційного відкриття гімназії, політична управа в Ужгороді просила жупанський уряд з'ясувати, як до гімназії ставиться єврейство Мукачева й околиць. На це жупан відповів, що більшість ортодоксів залишилися противниками і це не ставить під сумнів легальність закладу [8, с. 128]. В наступні роки масштаб гімназії дещо збільшується. Наприклад, у 1927 р. Мукачівський поліцейський комісаріат повідомляв, що річний бюджет на 1926–1927 н. р. становив 134,2 тис. чеських крон, а на 1927–1928 – заплановано вже 170,7 тис. У 1927 р. гімназію відвідували вже 123 учні, з яких 74 – з Мукачева, а 49 – з інших місцевостей Підкарпатської Русі [8, с. 168].

Висновки. Створення єврейської гімназії у Підкарпатській Русі 1924 р. є гарним прикладом складної взаємодії між місцевою громадськістю, транснаціональними філантропічними мережами та бюрократією Чехословацької Республіки. Цей проєкт не мав бути просто місцевою освітньою ініціативою – а містком між конкуруючими поглядами тогочасної єврейської сучасності, зокрема сіоністського бачення секуляризації освіти на івриті супроти ортодоксального прагнення збереження традиції. Адміністративно-правовий конфлікт навколо гімназії підкреслив як держава поступово переходила від пасивного спостерігача до арбітра легітимності. Вирішальне значення для реалізації цього проєкту мала роль «Об'єднання єврейських шкіл Підкарпатської Русі», що діяло як центральний інституційний та фінансовий посередник для гімназії. Таким чином, реалізація цього освітнього проєкту відбулася завдяки успішній адаптації єврейської громади до нових умов чехословацької політики. Ініціатори гімназії, через правові механізми та транснаціональний капітал, змогли не лише подолати внутрішній опір, але й забезпечити інституційну стійкість у подальші роки, всупереч складним політичним подіям міжвоєнного часу.

Список літератури

1. Wein M. History of the Jews in the Bohemian lands. Brill, 2015. 342 p.
2. Čapková K., Kieval Hillel J. Prague and Beyond: Jews in the Bohemian Lands. Philadelphia, 2021. 384 p.
3. Jelinek A. Y. The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948. NY, 2007. 412 p.
4. Lichtenstein T. Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging. Indiana University Press, 2016. 494 p.
5. Veselá J. Malostranské reálné gymnázium v letech 1865–1891. Diplomová práce, vedoucí Hlavačka. Milan: Univerzita Karlova, 2008. 108 p.
6. Magocsi P.-R., Petrovsky-Shtern Y. Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-Existence. Toronto, 2016. 320 p.
7. Beskid K. M. Marmaroš, 1919–1929. Užhorod, 1929. 312 s.
8. Державний архів Закарпатської області. Ф. 16. Мукачівське жупанське управління, м. Мукачево Підкарпатської Русі (Župánský úřad v Mukačevě, Mukačevo), 1926–1928 pp. Оп. 4. Спр. 1277. 168 арк.
9. Schweitzer D. J. Letter from D. J. Schweitzer to Mr. Morris C. Troper, Subject: Report – Munkach Czecho-Slovakia. American Joint Distribution Committee, European Executive Offices, Paris. 1922. URL: <https://bit.ly/4dwzWJ0>.
10. Державний архів Закарпатської обл., Ф. 26. Реферат землеробства Підкарпатської Русі, м. Ужгород (Referat zemědělství Podkarpatské Rusi v Užhorodě, Užhorod), 1919–1938 pp. Оп. 3. Спр. 540. Арк. 2–5.

References

1. Wein, M. (2015). History of the Jews in the Bohemian lands. Brill.
2. Čapková, K., Kieval, Hillel J. (2021). Prague and Beyond: Jews in the Bohemian Lands, Philadelphia.
3. Jelinek, A. Y. (2007). The Carpathian Diaspora: The Jews of Subcarpathian Rus' and Mukachevo, 1848–1948. NY.
4. Lichtenstein, T. (2016). Zionists in Interwar Czechoslovakia: Minority Nationalism and the Politics of Belonging. Indiana University Press.
5. Veselá, J. (2008) Malostranské reálné gymnázium v letech 1865-1891. Diplomová práce, vedoucí Hlavačka, Milan, Univerzita Karlova [in Czech].
6. Magocsi P.-R., Petrovsky-Shtern Y. (2016) Jews and Ukrainians: A Millennium of Co-Existence. Toronto.
7. Beskid, K. M. (1929). Marmaroš. Užhorod [in Czech].
8. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 16. Mukachivske zhupanske upravlinnia m. Mukachevo Pidkarpatskoi Rusi (Župánský úřad v Mukačevě, Mukačevo), 1926–1928. Inv. 4. File 1277 [in Czech].
9. Schweitzer, D. J. (1922). Letter from D. J. Schweitzer to Mr. Morris C. Troper, Subject: Report – Munkach Czecho-Slovakia. American Joint Distribution Committee, European Executive Offices. Paris. Retrieved from: <https://bit.ly/4dwzWJ0>.
10. State Archives of Zakarpattia Region. Fund 26. Referat zemlerobstva Pidkarpatskoi Rusi, m. Užhorod (Referat zemědělství Podkarpatské Rusi v Užhorodě, Užhorod), 1919–1938. Inv. 3. File 540 [in Czech].